

Проблема депортації українських дітей та цивільних осіб: механізми повернення та правові наслідки для РФ

Онісія Синюк

Видавець

Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні (Київ)

Авторка

Онися Синюк, правова аналітикиня Центру прав людини ZMINA

Усі права захищені. Запити щодо рецензійних примірників та інші звернення стосовно цієї публікації слід надсилати видавцю. Відповідальність за погляди, висновки та рекомендації, висловлені в даній публікації, повністю покладається на автора (авторів), і їх інтерпретації не обов'язково відображають погляди чи політику Фонду Конрада Аденауера.

Публікація підготовлена в рамках проекту «Посилення аналітичних спроможностей прийняття рішень у сфері зовнішньої політики за допомогою громадянського суспільства» Центру міжнародної безпеки за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні (Київ).

© 2025 Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні (Київ)

вул. Богомольця Академіка, 5, кв. 1, 01024 Київ, Україна

Тел.: +380444927443

<https://www.kas.de/en/web/ukraine>

© 2025 Центр міжнародної безпеки

вул. Бородіна Інженера, 5-А, 02092 Київ, Україна

Тел.: +380999833140

<https://intsecurity.org/>

Зміст

Вступ	4
Механізми повернення депортованих громадян України	6
Притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності за примусове переміщення та депортацію українських громадян	10

Вступ

Примусове переміщення та депортація українських громадян з території під контролем РФ триває від початку збройної агресії у 2014 році, зокрема, в рамках [політики](#) примусової паспортизації жителів окупованого Криму. Крім того, з 2014 року дітей як з тимчасово окупованого Криму, так і так званих «Л/ДНР», [депортували](#) на територію Російської Федерації (далі – РФ), а в окремих випадках – передавали у російські сім'ї.

Практика примусового переміщення та депортації цивільного населення з території України Російською Федерацією в контексті повномасштабного вторгнення розпочалася щонайменше з 18 лютого 2022 року, коли була оголошена «евакуація» з так званих «Л/ДНР». Зокрема, 27 лютого 2022 року з'явилася [інформація](#) про прибуття 19 лютого 2022 року дітей із трьох будинків-інтернатів Донецька в спортивно-оздоровчий комплекс «Ромашка» на території Неклінівського району Ростовської області РФ.

Надалі з'являлося все більше інформації про примусове переміщення та депортацію українських громадян з окупованих територій, однак, встановити реальні цифри, як дорослих, так і дітей, що були вивезені на територію Російської Федерації, неможливо через низку причин: відсутність доступу та контролю над територіями, окупованими РФ, відсутність доступу до громадян України на території РФ та відмова РФ надавати актуальну інформацію як Уряду України, так і міжнародним організаціям.

Українська сторона [припускала](#) цифру близько 2 мільйонів українців, РФ лише в межах 2023 року спочатку заявляла про «5,4 мільйони біженців з України», а згодом – про лише «понад 3,5 [мільйони](#)». УВКБ ООН до середини червня 2023 року зазначали про орієнтовно 1,2 мільйона українців на території РФ, однак, ця [цифра](#) не оновлювалася з червня 2023 року і більше не вважається організацією такою, що підлягає звітуванню на 2024 р. Також станом на 28.06.2025 року на державній платформі «Діти війни» [зафіксовано](#) 19546 дітей, які вважаються примусово переміщеними та/або депортованими.

Стаття 49 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна держава може проводити загальну або часткову евакуацію. Єдиними підставами для проведення такої евакуації є необхідність забезпечення безпеки населення або ж вона зумовлена особливо вагомими причинами військового характеру. Пріоритетним в межах евакуації є [переміщення](#) осіб в межах їхньої власної держави, за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Що стосується переміщення дітей, стаття 78 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року передбачає заборону переміщувати дітей до іноземної держави. Єдиною виключною обставиною, за

якої переміщення дітей, що перебувають на окупованій території, може бути дозволене – невідкладні причини, пов'язані зі станом здоров'я чи лікуванням.

Депортація або примусове переміщення населення – це насильницьке [переміщення](#) осіб через виселення або інші примусові дії з території, на якій вони законно перебувають, за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом. В контексті депортації примус також трактується не лише як фізичний вплив. Під примусові дії підпадає також погроза застосування сили, страх насильства, тиск, затримання, психологічний тиск, переслідування, чи інші дії, що використовують атмосферу примусу. Примусовий характер [визначається](#) через відсутність реального вибору постраждалих щодо переміщення.

В контексті примусового переміщення та депортації українських громадян в ході російської агресії проти України прослідковується спланований та організований характер переміщення, що унеможливорює обґрунтування необхідністю забезпечити безпеку населення, а також перешкоджання евакуації/виїзду на територію, підконтрольну Уряду України. В контексті примусу, РФ створювала умови, в яких неможливо залишатися та наявна загроза життю цивільного населення. Представники РФ [здійснювали](#) погрози, переслідування, психологічний тиск та безпосереднє організоване переміщення українських громадян із застосуванням тиску та використанням їх вразливого становища. Особливо вразливими групами були і залишаються особи, що перебувають в місцях несвободи, – як дорослі, так і діти.

Заборона депортації та примусового переміщення населення з окупованої території [передбачена](#) статтею 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни і становить серйозне порушення Конвенції. Примусове переміщення та депортація можуть бути кваліфіковані як воєнний злочин та/або злочин проти людяності згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду (статтями 8 (2) (a) (vii) і 7 (1) (d) відповідно).

17 березня 2023 року Палата Досудового провадження II Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) видала [ордери](#) на арешт Володимира Путіна та Марії Львової-Бєлової у зв'язку з воєнними злочинами у формі незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до Росії (згідно зі статтями 8 (2) (a) (vii) і 8 (2) (b) (viii) Римського статуту).

Механізми повернення депортованих громадян України

Інституціоналізованих механізмів повернення депортованих осіб на міжнародному рівні не існує. Відсутня і єдина правова рамка для повернення, окрім зобов'язань держав щодо свободи пересування, сприяння возз'єднанню сімей та репатріації тощо. Всі ініціативи в межах інших збройних конфліктів або інших випадків примусового переміщення та депортації населення працювали ad hoc і засновувалися на взаємних домовленостях та угодах двох сторін, за посередництва третьої сторони – іншої держави та/або міжнародних організацій і з використанням певної міжнародної організації як платформи.

Варто також враховувати, що депортовані громадяни України не є монолітом, і для різних категорій осіб потрібні різні механізми, залежно від потреб і обмежень, з якими вони стикаються.

Першою групою, яка потребує окремих заходів сприяння, а не стільки механізму повернення, є особи, старші 18 років. Окрім фінансового навантаження виїзду, викликом є [відсутність](#) достатніх даних щодо таких осіб у державних реєстрах, які використовуються для ідентифікації особи та в подальшому для видачі посвідчення особи на повернення в Україну.

Необхідно забезпечити ефективну та своєчасну процедуру оформлення посвідчення на повернення, з урахуванням викликів щодо втрати документів/відсутності інформації в державних реєстрах щодо громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території (далі – ТОТ), потенційно – із забезпеченням оформлення таких документів на території України.

Другою групою варто виділити осіб, що перебували в місцях несвободи на момент окупації території України Російською Федерацією. Такі особи також стикаються з проблемою ідентифікації через відсутність документів, адже російська сторона часто звільняє осіб після відбуття ними покарання, не повертаючи при цьому документи. Водночас, викликом є також [затримання](#) таких осіб для виконання рішення про депортацію (видворення) через нібито незаконне перебування на території РФ та поміщення їх у Центр тимчасового утримання іноземних громадян (ЦТУІГ).

На додаток до удосконалення процедури оформлення посвідчення на повернення, для повернення осіб, що на момент окупації перебували в місцях несвободи, механізм повернення з території РФ ув'язнених українських громадян, незаконно депортованих з території України до РФ, а також громадян України, яких утримують у ЦТУІГ, має стати предметом перемовин з РФ та третіми державами для напрацювання чіткої правової рамки процедури. Цивільні особи, що відбували

покарання за правопорушення, не пов'язані зі збройним конфліктом, внаслідок вироків українських судів, не є військовополоненими та мають бути безумовно звільнені та передані Україні. У разі [видворення](#) громадян України до третіх країн, наприклад, до Грузії, необхідно узгодити з країною видворення процедуру гуманного та належного перебування таких осіб до підтвердження особи та дозволу на в'їзд на територію країни, та забезпечити невідкладну процедуру ідентифікації особи для скорочення часу перебування в буферній зоні.

Третьою групою є українські громадяни віком до 18 років (діти). Основним викликом в цьому випадку є переважна неможливість самостійного повернення. Станом на 29.06.2025 року 1366 дітей було повернуто на територію, підконтрольну Україні, зусиллями державних органів та громадських організацій. Такі повернення не є систематичними, а відокремленими індивідуалізованими заходами, які не зможуть забезпечити повернення всіх депортованих дітей. У випадку з неповнолітніми, суттєвим обмеженням є також їх ідентифікація та пошук на ТОТ та території РФ.

З огляду на ці виклики, повернення депортованих дітей потребує імплементації ряду заходів. Запропоновані нижче заходи також можуть бути ефективними в частині сприяння поверненню осіб, старших 18, що не можуть повернутися самостійно.

Механізм повернення депортованих дітей має ґрунтуватися на чітко визначеній політико-правовій рамці. Ad hoc процедури повернення, що втілюються громадськими організаціями, або ж в рамках сприяння третіх держав, мають обмежену ефективність, та не зможуть охопити окремі групи дітей – зокрема, тих, що позбавлені батьківського піклування та перебували в інтернатних закладах.

Для напрацювання такої рамки можуть бути залучені ряд інструментів та платформ. Одним з потенційних варіантів є використання можливостей та широкої міжнародної залученості держав в ООН. Враховуючи паралізованість Ради Безпеки, альтернативою в якості платформи експерти виділяють Генеральну Асамблею для розробки відповідної Резолюції щодо [повернення](#) депортованих дітей, на основі попереднього досвіду органу. При цьому, напрацювання та підтримка такої Резолюції з боку якомога більшої кількості держав є критичною. З метою забезпечення такої підтримки необхідно активно залучати до адвокації цього питання держави-члени Міжнародної [коаліції](#) за повернення українських дітей. Йдеться як про Канаду та Норвегію, що також є співголовами робочої групи щодо [імплементації](#) пункту 4 Формули миру, так й інші держави, що є частиною Коаліції та мають стійкі відносини з державами, що не долучилися до Коаліції. Зокрема, враховуючи мінімальну представленість в Коаліції держав Південної Америки, Африки та Азії доцільно активно залучати Коста-Ріку, Аргентину (які вже долучилися до Коаліції), а також [Чилі](#) (що висловила готовність стати спостерігачем у Коаліції) та Південно-Африканську [Республіку](#), яка висловила готовність бути посередником в питанні повернення дітей. Вагомими аргументами на підтримку такої ініціативи є також звіти та висновки несудових механізмів з прав людини, як-от Моніторингової місії ООН, Комісії ООН з розслідування порушень в Україні,

Генерального секретаря ООН щодо дітей і збройних конфліктів, результати індивідуальних звернень до Комітету з прав людини тощо. Необхідно надавати всебічне сприяння роботі цих механізмів для повноти та прозорості висвітлення ними порушення та викликів.

На питання щодо ефективності в цьому контексті Резолюцій у межах регіональних організацій, як-от Рада Європи, однозначної відповіді немає. Їх авторитет та впливовість на регіональному рівні можуть бути недостатніми для імплементації механізму, який потребує якнайширшої підтримки, зокрема, з боку держав, які мають відносини та вплив на РФ. Більш репрезентативною платформою в цьому випадку може бути ОБСЄ, однак суттєвою перешкодою прийняття рішення є право голосу як РФ, так і Республіки Білорусь. При цьому, платформа ОБСЄ може бути використана саме для активної дипломатичної комунікації з державами, які підтримують відносини як з Україною, так і з РФ, та можуть відігравати роль посередників.

Ще одним напрямком роботи є подальші зусилля щодо залучення третьої держави для захисту інтересів українських громадян на території РФ шляхом [виконання](#) консульських функцій та/або [призначення](#) держави-покровительки. При виборі держави, що виконуватиме будь-які з цих функцій, варто враховувати, що європейські держави-партнери можуть бути не затверджені російською стороною, що [унеможливить](#) виконання ними цих функцій, як це відбулося у випадку Швейцарії. З огляду на це, варто розглянути залучення держав, які підтримують робочі відносини як з Україною, так і з РФ, або ж ті, яких РФ не сприймає як однозначно вороже налаштованих. При виборі варто зважити як прийнятність такої держави для РФ та можливість впливу такої держави на РФ, її власну готовність представляти інтереси українських громадян на території РФ в одному з передбачених офіційних статусів, а також рівень довіри у відносинах між Україною та цією державою. Як варіанти, що потребують додаткового обговорення та оцінки відповідності вищезазначеним вимогам, можуть розглядатися Туреччина, Бразилія, ПАР, інші держави Африки та Азії.

[Делегати](#) держави-покровительки, які можуть бути як її власними громадянами, так і громадянами інших нейтральних держав, можуть не мати дипломатичного статусу.

В контексті необхідності ідентифікації та пошуку дітей, що перебувають на ТОТ або на території РФ, варто також докладати дипломатичних зусиль для залучення третіх держав, які мають інституційні та технологічні спроможності сприяти цьому процесу.

Важливим фактором є також участь в процесі міжнародних організацій, які мають відповідний мандат для сприяння ідентифікації, моніторингу місць перебування та поверненню депортованих. Зокрема, йдеться про Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Міжнародну організацію з міграції (МОМ), Міжнародний комітет червоного хреста (МКЧХ). У випадку з МКЧХ, обов'язковою

умовою має бути залучення виключно Міжнародного комітету, а не Федерації та національних товариств.

На основі посередництва третіх держав та міжнародних організацій, між двома сторонами має бути узгоджена офіційна рамка щодо повернення депортованих: процедури ідентифікації, оцінки найкращих інтересів дитини, повернення депортованих. На кожному етапі повинна бути забезпечена присутність та можливість моніторингу виконання РФ її зобов'язань третіми сторонами. Процедуру повернення необхідно структурувати відповідно до потреб та викликів окремих категорій. Наприклад, для дітей, що мають батьків або законних представників, можливо передбачити процедуру в рамках зобов'язання щодо возз'єднання сімей. В цьому контексті, між сторонами має бути узгоджена чітка та прозора уніфікована процедура, зокрема, в контексті документального підтвердження родинних зв'язків для унеможливлення маніпуляцій вимогами щодо документів з боку РФ. В контексті дітей, позбавлених батьківського піклування, за яких відповідальною є Держава Україна, процедура може передбачати їх представництво в процесі повернення, зокрема, на території РФ, уповноваженими делегатами держави-покровительки або її субститута. Ідентифікація та формування списків депортованих на повернення повинні ґрунтуватися на невизнанні нав'язаного РФ російського громадянства.

Притягнення Росії до міжнародно-правової відповідальності за примусове переміщення та депортацію українських громадян

Питання відповідальності Росії як держави та індивідуальної відповідальності посадових осіб у контексті поточних переговорів та міжнародного дискурсу щодо них щонайменше відходять на другий план. В окремих випадках, [лунають](#) заяви про те, що активне обговорення питання відповідальності знижує шанси на мирне врегулювання, а відповідальність – не обов'язкова частина процесу. З огляду на це, ключовим завданням є забезпечити неможливість розгляду питання відповідальності як частини переговорного процесу. Вдалим прикладом, зокрема, є включення до Статуту Спеціального трибуналу щодо злочину російської агресії проти України [положення](#), що амністія осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів, що підпадають під юрисдикцію Трибуналу, не є перешкодою провадженню.

В цьому контексті, процеси повернення депортованих громадян України та забезпечення відповідальності за злочин депортації також повинні розглядатися як паралельні. Будь-яке потенційне виконання РФ своїх зобов'язань щодо повернення депортованих осіб не змінює природу вчинених нею попередньо порушень. При цьому, питання відповідальності за вчинені порушення міжнародного права можуть не бути предметом правової рамки повернення депортованих осіб, якщо їх включення негативно впливатиме на підтримку таких ініціатив.

Основною формою відповідальності в контексті примусового переміщення та депортації є індивідуальна кримінальна відповідальність посадових осіб РФ, причетних до цього злочину. Як вже згадувалося, МКС у березні 2023 року видав ордери на арешт Володимира Путіна та Марії Львової-Белової у зв'язку з воєнними злочинами у формі незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до Росії (згідно зі статтями 8 (2) (a) (vii) і 8 (2) (b) (viii) Римського статуту). Відповідно, депортація осіб, старших 18 років, не є предметом ордеру та не розглядається детально Офісом Прокурора як частина розслідування. Крім того, кваліфікація, наведена в ордері, що залишається незмінною на 2025 рік, стосується лише розгляду депортації та примусового переміщення як воєнних злочинів. Враховуючи виключну можливість МКС притягнути до відповідальності Президента РФ, необхідно докласти дипломатичних та адвокаційних зусиль для розширення групи постраждалих, яка розглядається в межах розслідування МКС (для включення осіб, старших 18, зокрема, вразливих категорій), перекваліфікації/докваліфікації депортації та примусового переміщення як злочинів проти людяності. В контексті

примусового переміщення та депортації дітей варто підсилити комунікацію щодо депортації як частини політики передачі дітей з однієї (національної) групи в іншу. Депортація як відокремлений злочин недостатня для кваліфікації цих дій у контексті геноциду, однак в поєднанні з практикою індоктринації, мілітаризації, зміни національного статусу та передачі дітей в російські сім'ї є підстави подальшого розгляду цих дій як частини передачі дітей з однієї (національної) групи в іншу.

Крім того, важливим аспектом в контексті просування відповідальності в межах МКС є підтримка діяльності суду, чітка [комунікація](#) необхідності неупередженого та незалежного правосуддя на міжнародному рівні, з огляду на політичні [кроки](#) окремих держав на підірвання авторитету Суду. Широка підтримка Суду необхідна не лише для продовження розслідування, але й для забезпечення затримання осіб, на яких МКС видав ордер на арешт.

У контексті політично-правової відповідальності необхідні подальші зусилля в межах системи ООН. Знову ж, з огляду на неможливість прийняття резолюції з питання в межах Ради Безпеки ООН, варто розглянути можливу підготовку тематичної резолюції в Генеральній Асамблеї ООН (далі – ГА ООН), а також наголошення на злочині депортації в загальних резолюціях, що стосуються порушень міжнародного права РФ. Згадка порушення в Резолюції ГА ООН, надання максимально актуальної інформації щодо кількості депортованих, даних щодо відмови РФ виконувати свої зобов'язання та надавати інформацію відповідним агенціям ООН (до прикладу, УВКБ ООН) необхідна як для додаткового привернення уваги до проблеми, так і як підстава закликати до подальших зусиль у контексті відповідальності. Заклик може стосуватися підтримки розслідування МКС, посилення санкційного режиму, відкриття проваджень щодо злочину депортації в інших державах за принципом універсальної юрисдикції. Зокрема, варто звернути увагу на ті держави, які мають ефективний національний режим розслідування справ у межах універсальної юрисдикції, досвід розгляду проваджень щодо примусового переміщення та депортації, а також тих, в яких представники РФ, відповідальні за вчинення цього злочину, більш вірогідно можуть опинитися.

Продовжувати активну роботу щодо політико-правової відповідальності через ініціювання резолюцій варто й на регіональному рівні, наприклад, у межах Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ). По-перше, ПАРЄ активно [згадує](#) про роль Республіки Білорусь (далі – РБ) та особисто Александра Лукашенка в контексті примусового переміщення та депортації дітей. Це важливо як для майбутньої перспективи притягнення до відповідальності представників РБ, так і для додаткового аргументу унеможливлення залучення РБ як держави-посередниці в ході переговорів.

Як Резолюції ГА ООН, так і Резолюції ПАРЄ не мають юридично обов'язкової сили, однак консолідують політичну волю та фіксують визнання наявності порушення. Вони можуть слугувати додатковим аргументом у рамках дипломатичних зусиль

щодо конфіскації та передачі російських активів в якості відшкодування за завдану порушеннями міжнародного права шкоду.

Відшкодування завданої шкоди також є частиною політико-правової відповідальності. Основним напрямком роботи в цьому контексті є заснування компенсаційного [механізму](#) та сприяння його ефективній роботі. Йдеться як про розширення мандату до 2014 року (враховуючи, що випадки примусового переміщення та депортації відбувалися і до повномасштабного вторгнення, в тому числі, до 24 лютого 2022 року), так і про пошук джерел фінансування механізму, наприклад, шляхом конфіскації російських активів.

Подальші зусилля необхідні і в рамках санкційної політики – як гармонізації санкції, щонайменше в межах Європи, щодо осіб та установ РФ, які причетні до примусового переміщення та депортації, так і додавання нових осіб до наявних списків. При цьому, до санкційних списків варто включати не лише осіб, які займають найвищі посади, але й тих, хто забезпечує вчинення злочину на середній ланці, – регіональні очільники; особи, що управляють таборами для дітей; представники організацій, які активно залучені до процесу; а також підприємства та установи, які цей процес фінансують.

Надзвичайно важливим, як у контексті зусиль щодо повернення депортованих, так і в питаннях притягнення до відповідальності, є належне інформування закордонних дипломатичних установ України. Приймаюча держава, в першу чергу, покладається на інформування з боку закордонної дипломатичної установи, тому необхідне постійне надання актуальної інформації щодо примусового переміщення та депортації громадян України, їх становища на ТОТ і в РФ, а також можливих способів долучитися як до процесів повернення, так і притягнення до відповідальності за цей злочин, залежно від позиції приймаючої держави.